

ISSN 2310-3353

«А. БАЙТҰРСЫНОВ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
2023

PUBLISHINGS
K S P I

Қ М П И
ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
К Г П И

2023 ж., сәуір, №2 (70)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бас редактор: Қуанышбаев С. Б., география ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынов атын. ҚӨУ, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жарлығасов Ж.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атын. ҚӨУ, Қазақстан

РЕЦЕНЗЕНТТЕР

Березнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ СИМ, Мәскеу қ., Ресей

Жаксылыкова К.Б., педагогика ғылымдарының докторы, Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Қазақстан

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан

Благодарзумная О.Н., экономика ғылымдарының кандидаты, Молдова Халықаралық Тәуелсіз Университетінің доценті, Молдова

Доман Э., лингвистикалық ғылымдар докторы, Макао университеті, Сидней, Австралия

Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ООМГПУ, Ресей

Жилбаев Ж.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы президенті, Қазақстан

Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция

Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ, Батыс Вирджиния

Кульгильдинова Т.А., педагогика ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ-нің профессоры, Қазақстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, лингвистикалық ғылымдар докторы, Сан-Паулу Папа католик университеті, Бразилия

Монова-Желева М., PhD докторы, Бургас еркін университетінің профессоры, Болгария

Чаба Толгизи, Венгрияның Сегед Университеті экология кафедрасының ғылыми қызметкері, Венгрия

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігімен 17.09.2004 берілген.

Мерзімді баспа басылымын қайта есепке алу 29.03.2021 ж.

Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:

110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік к., 118

(Ғылым және коммерциализация басқармасы)

Тел. (7142) 54-58-74 (160)

© А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

арман-мақсаты ғана емес, бүкіл түркі жұртының аңсап өткен тәуелсіздік, бостандық, ел, жер, халық тыныштығы.

Қорқыт – түркі тектес халықтардың көне заманнан келе жатқан байырғы әдет-ғұрыптарын, салт-санасын, мәдениетін танытатын эпикалық әрі тарихи тұлға. Оның тек қана аңыз немесе тарихи тұлға деп дөп басып ешкім айта алмауы мүмкін. Әлі де толық зерттеліп аяқталмаса да, тарихымыздың бір бөлшегі екендігін ұмытпаған абзал. Себебі Қорқыт ата – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, туыстас халықтарын байланыстырып тұратын алтын көпір.

Әдебиеттер тізімі

1. Сүйіншәлиев Х. «Қазақ әдебиетінің тарихы» Оқулық – Алматы, «Санат», 2006. – 904 бет.
2. Келімбетов Н. «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері». – Алматы: Раритет, 2011. – 432 бет.
3. Марғұлан Ә. Шығармалары. – Алматы: «Алатау», 2012 – Т. XIV – 512 бет.
4. Келімбетов Н. «Ежелгі дәуір әдебиеті» (Қазақ әдебиеті бастаулары). Жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005 – 336 бет.
5. Диваев Д. «Тарту». (Құрастырған, алғы сөзін және түсініктемелерін жазған Флора Оразбаева) – Алматы: Ана тілі, 1992. – 256 бет.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., МАХШАТОВА, К.Б. ЛЕГЕНДА И ПРАВДА ПРО КОРКЫТА

Коркыт ата – мыслитель, кобызист, мудрец для всех тюркских народов. В этой статье рассматриваются правда и легенды о периодах жизни Коркыта, его особенности, различия и сходства. Кроме того, отражены мнения ученых, изучавших великую личность.

Ключевые слова: Коркыт, легенда, истина, история, «Книга Коркыт ата», тюркские народы.

BEKBOSYNOVA, A.KH., MAKHSHATOVA, K.B. THE LEGEND AND THE TRUTH ABOUT KORKYT

Korkyt ata is a thinker, a sage for all Turkic peoples. This article examines the truth and legend of the periods of Korkyt's life, its features, differences and similarities. In addition, the opinions of scientists who have studied the great personality are reflected.

Key words: Korkyt ata, legend, truth, history, «The book Korkyt ata», Turkic peoples.

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.,
филология ғылымдарының кандидаты,
тілдер және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Нақыпбекқызы, Н.Н.,
«6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2-курс студенті,
А.Байтұрсынов атындағы,
Қостанай өңірлік университеті,
Ө.Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институт,
Қостанай, Қазақстан

«КҮЛТЕГІН» ЖЫРЫНДАҒЫ КҮЛТЕГІН БЕЙНЕСІ

Түйін

Өткен ғасырларда көк түріктердің бүтіндігі, берекесі үшін жан қиған батырлар аз болмады. Солардың бірі түркі халықтарының бабасына

айналған, өз дәуірінде ерлік істері үшін «көк түркінің көк семсері» атанған атақты батыр - Күлтегін. Күлтегін бар ғұмырын түркі халықтарының бейбіт күн кешу жолына арнады.Мақалада Күлтегіннің ерен ерлігі мен батырлығы сөз болады.

Кілт сөздер: ерлік, батырлық, ғалымдар пікірі, «Күлтегін» ескерткіші, «Күлтегін» жыры.

1 Кіріспе

XV ғасырдың аңыз тұлғаларының бірі, атақты қолбасшы, даңқты батыр, көшпелі тайпаларды бір ту астына біріктіріп тарихта өзіндік өшпес орын алған – Күлтегін батыр. Бүгінде Күлтегін есімі барша түркі халықтарына мәлім. Сонымен қатар, Күлтегін ерлігі, жаужүректілігі барша ер азаматтар үшін үлгі боларлықтай. Күлтегін тым ерте есейіп, қабырғасы қатып, бұғанасы бекімей жатып, жарағын асынып тұс-тұстан төнген жауға үлкендермен бір қатарда тұрып ерлікпен айқасты. Міне, осыдан бастап Күлтегіннің ерлік жолы басталады. Ағасы Білге қаған және Тоныкөкпен бірге ел тәуелсіздігін сақтап қалу жолында аянбай тер төгеді. Күлтегін батырдың ерлігін өзіне арнап орнатылған ескерткіштегі жазулардан анық аңғаруға болады. Ескерткіште сол дәуірдегі қырғын соғыстардың бірде біреуі Күлтегінсіз өтпегенін, жауын жапырып, қан майданның ортасында жүргенін, ерен еңбегімен түркі әскерін жеңіске жеткізіп отырғанын баяндайды.

Ал, енді Күлтегін батыр ерлігінің қазіргі кезге дейін жетуінің басты себептеріне тоқталсақ. Әрине, ол «Күлтегін» ескерткіші мен сол ескерткіште баяндалған «Күлтегін» жыры. Бұл ескерткіштің сырын ашу барысында әлем ғалымдарының еңбегі зор болды. Соның нәтижесінде батырлық жыр келер ұрпаққа мазмұнды түрде жеткізілді. Күлтегін батырға арналған ескерткішті алғаш тапқан швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д.Г.Мессершмидт болды. Ескерткішті жан-жақты зерттеп, мәтінін оқып және басқа тілдерге тәржіма жасау ісіне кезінде Н.Т.Ядринцев, В.В.Радлов, В.Томсен, Ю.Немет, Х.Н.Оркун, С.Е.Малов, И.В.Стеблева сияқты ғалымдар үлкен үлес қосты [1,104]. Ал, түпнұсқадан тура қазақшаға аударуда қазақ ғалымдары Ғ.Айдаров, М.Жолдасбеков, Қ.Өмірәлиев сынды ғалымдар өз үлестерін қосты [2,8].

«Күлтегін» жәдігері байырғы ата-бабамыз көк түркілердің өмір салтынан, әдет-ғұрпынан бізді хабардар етті. Бұл жөнінде профессор Х.М.Әбжанов: «Күлтегін ескерткіші байырғы түркі қағанатының тарихи-танымдық ой-өрісі шырқау биікке көтерілгенін айғақтайды. Ең бастысы – адам мен қоғам мәселелерін өркениет үрдісіне толық жауап беретін зайырлы тұжырымдамада жинақтауы Күлтегін ескерткішін байырғы Түркі қағанатының Ата заңы деңгейіндегі асыл мұра деп бағалауға күмәнсіз негіз қалайды» [3, 8] - деген еді. Демек, алыс жақынға атағы шыққан осынау жазбаның тарихи құндылығы осында жатса керек.

2 Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында «Күлтегін» жырын зерттеген ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері көптеп қолданылды. «Күлтегін» жырынан үзінділер келтірілді. Зерттеуші ғалымдардың пікірлері де қарастырылды. Жинақталған керекті мағлұматтардан, мақаланы жазуда бірізділік сақталды.

3,4 Нәтижелер мен талқылау

Күлтегін – аса батыл, айлакер, ақылды қолбасшы, әрі халқының айбынды батыры бола білді. Күлтегін батыр елін қорғау үшін, жерін сақтап қалу үшін қасық қаны қалғанша тер төкті. Жау әскері бірінен кейін бірі келсе де оған оңайлықпен дес бермеді.

Түнде ұйықтамадым,

Күндіз отырмадым.

Қызыл қанымды төктім.

Қара терімді ағыздым.

Күш-қуатымды аямадым.

Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым [1, 120].

Бұл жыр жолдарынан халқына тыныштық, бейбітшілік, еркіндік орнатқысы келген Күлтегін батырдың қан майданда жанын беріп, бар ерік-жігерімен жау әскеріне төтеп беріп жүргендегі жан айқайы суреттеледі. Күлтегін жырда елінің қорғаушысы, жанашыры ретінде баяндалады. Түрік қағанаты Күлтегінге сенім артып, болашақтарының жарқын болатынына сенді. Қолбасшы Күлтегін батыр қайтыс болғанда күллі түрік жұрты шексіз қайғыға батты. Ауыр қасіреттен аспан айналып жерге түскендей болды. Түркі халқы болашақтарын Күлтегінсіз елестете алмай, келер күнге күмәнмен қарады. Бүкіл ел болып аза тұтқан сәттегі жоқтау сөздерін ақын Йоллығтегін былайша жыр жолдары арқылы жеткізген:

Інім Күлтегін қаза болды.
Өзім қайғырдым.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды [1, 111].

Жырдан Күлтегін батырдың елінің амандығы, бейбіт күні, тыныштығы үшін аянбаған ержүрек тұлға екендігін айқын көре аламыз.

Ал, Білге қағанның ұлы, тастағы жазулардың авторы Йолығ тегін Күлтегін ерлігін былайша тізбектеп көрсетеді: «Он алты жасына келгенде... алты чуб, соғдыларға қарсы аттандық. Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды. Он тұтықты қарулы басшылармен қолға түсірді. Ол әскерді сонда талқандадық. Жиырма бір жасында Чача Сенүнмен айтқастық. Күлтегін әуелі Тадықан шораның боз атын мініп шапты. Ол ат сонда өлді. Күлтегіннің сауытына, қалқанына жүздеген оқ тиді, бірақ бірі де денесіне дарыған жоқ»... Осылайша Күлтегін ерлігі жалғаса береді. Күлтегін батыр 47 жасқа келіп, өмірден өткенге дейін соғыссыз өткен жылы болмапты. Соның бәрінде ол асқан ерлікпен, батырлықпен түркі халқын жеңіске жеткізіп отырды.

Сонымен қатар, біз Күлтегіннің батырлығынан басқа оның жанашыр, қамқор тұлға екендігін жырдан, яғни, оның өмір жолынан байқай аламыз. Күлтегін батыр көптеген көшпенді тайпаларды бір тудың астына біріктіріп, оларды жау қолынан таса ұстап, қауіп төнсе қарсы тұрып, өмірінің соңына дейін сол халықтар үшін шайқасып келді. Бұл сөздерімізге мына өлең жыр жолдары дәлел бола алады:

Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым [4].

5 Қорытынды

Күлтегін ерлігі, батылдығы, ержүректігі кейінгі барша ұрпаққа үлгі боларлықтай деп ойлаймын. Қазіргі кейбір жаңа заман ерлеріне қарасақ, ежелгі дәуірдегі батырларымыздың бірде-бір қасиетін бойларынан көре алмайтынымыз рас. Жылдан жылға бабаларымыздан сіңген асыл қасиеттер жоғалып бара жатқандай. Халқымыздың ежелгі ұлттық құндылықтарын бойымыздан, санамыздан ысырып тастамай, керісінше, сонау Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Күлтегін, Тоныкөк сынды батырларымыздан қалған сара жолды үзбей, халқымыздың абыройын ойлайтын намысты, батыл, ержүрек азамат қалыптастырғанымыз абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Келімбетов. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерлері. Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
2. Қадір Мырза Әли. Күлтегін Тоныкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары. Алматы: Өлке, 2001. – 144 б.
3. Т.З.Қайыркен. Күлтегін ескерткіші. Тарихи-деректанулық талдау. Алматы: Асыл кітап, 2019. – 314 б.
4. <https://surak.baribar.kz/210954/>

**БЕКБОСЫНОВА, А.Х., НАКЫПБЕККЫЗЫ, Н.Н.
ОБРАЗ КУЛТЕГИНА В ПЕСНЯХ О «КУЛТЕГИНЕ»**

В прошлые века было много героев, пожертвовавших своими жизнями за целостность и процветание Синих Турков. Один из них – знаменитый богатырь Культегин, ставший родоначальником тюркских народов и прозванный «синим мечом синего тюрка» за героические подвиги в свою эпоху. Всю свою жизнь он посвятил мирному быту тюркского народа. В статье рассказывается о храбрости и героизме Культегина.

Ключевые слова: храбрость, героизм, мнение ученых, памятник «Культегин», песня Культегина.

**BEKBOSYNOVA, A.KH., NAKYPBEKKYZY, N.N.
THE IMAGE OF KULTEGININ SONGS OF «KULTEGIN»**

In the past centuries, there were many heroes who sacrificed their lives for the integrity and prosperity of the Blue Turks. One of them is the famous hero Kultegin, who became the ancestor of the Turkic peoples and named. "The blue sword of the blue Turk" for heroic deeds in his era. He devoted his entire life to the peaceful way of life of the Turkic people. The article talks about courage and heroism of Kultegin.

Key words: bravery, opinion of scientists, sculpture of Kultegin.

УДК 433 (9)

Егинбаева, А.Е.,
PhD, Гумилев атындағы ЕҰУ,
Физикалық және экономикалық
география кафедрасының доценті
Жанайдарова, А.Ш.,
география педагогтерін даярлау
мамандығы, 2 курс магистрант
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Сайлау, С.О.,
география педагогтерін даярлау
мамандығы, 1 курс магистранты
Гумилев атындағы ЕҰУ

**ОҚУШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ӨЛКЕТАНУ
ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

Түйін

Бұл мақалада оқушыларды тәрбиелеудегі өлкетану жұмыстарының білім беру мен тәрбиелеуді өмірмен байланыстыратын маңызды құрал екенін көрсетіп отыр. Мақалада мектептегі өлкетану жұмыстары арқылы оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігінің арттыру жолдары баяндалған.

Кілт сөздер: Өлкетану, мектеп, оқушы, тәрбие, білім беру, туған өлке, педагогика, мұғалім, рухани, тарих, отбасы, топонимика, экспедиция.

Бүгінгі таңда оқушыларды тәрбиелеудегі өлкетану саласындағы ғылыми жұмыстарының маңызы өте зор. 2017 жылғы 12 сәуірде Президент Н.Ә.Назарбаевтың жарық көрген «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласының негізінде жасалған бағдарласында құрастырылған «Туған жер» бөлімінде жергілікті жердің табиғатын, оның пайдалы қазбаларын, ұлы тұлғалары жөнінде оқушылар танысып, патриоттық сезімдерін арттырады. «Рухани жаңғыру» бағдарламасында «Менің Отаным – Қазақстан» (жастар туризмін және жергілікті өлкетануды дамыту, экспедициялар, экскурсиялар ұйымдастыру іске асыру